

ต้นไม้ประจำคนตาย : การอนุรักษ์เชิงพุทธบูรณาการ เพื่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

รัตนะ ปัญญาภา¹

(วันที่รับ: 28 มิ.ย. 2566; วันที่แก้ไขเสร็จ: 1 พ.ย. 2566; วันที่ตอบรับ: 2 พ.ย. 2566)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเสนอการอนุรักษ์เชิงพุทธบูรณาการเพื่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนด้วยการปลูกต้นไม้ประจำคนตาย โดยสังเคราะห์จากแนวคิดกฏธรรมชาตินิพพานในพระพุทธานุชาตกับ การพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน การอนุรักษ์เชิงพุทธบูรณาการเพื่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนด้วยการปลูกต้นไม้ประจำคนตายมีองค์ประกอบสำคัญสามประการ คือ 1) หลักการ คือ ชีวิตเกิดจากธรรมชาติ เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และสุดท้ายต้องกลับคืนสู่ธรรมชาติ การดำรงชีวิตควรดำเนินไปด้วยความไม่ประมาท และหลังจากเสียชีวิตแล้ว ร่างกายหลังความตายควรมีประโยชน์ต่อโลกให้มากที่สุด 2) คุณค่าของต้นไม้ประจำคนตายมีสามประการ คือ เป็นสื่อการเรียนรู้ให้ผู้ยังมีชีวิตอยู่ได้เรียนรู้กฏธรรมชาติ, เป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงผู้ตายและถือว่าเป็นตัวแทนของผู้ตาย, และ เป็นการปลูกป่าเพิ่มขึ้นและเป็นการแก้ปัญหาภาวะโลกร้อน และ 3) วิธีการ: ใช้พวงหรีดเป็นพวงหรีดต้นไม้ แล้วนำไปปลูกในพื้นที่ส่วนตัวหรือพื้นที่สาธารณะโดยนำ ถังกระดุกของคนตายไปผสมกับดินในหลุมปลูกต้นไม้ วิธีการนี้เป็นการคืนร่างกายมนุษย์กลับคืนสู่ธรรมชาติคือ ดินและเป็นการบำเพ็ญกุศลให้แก่ผู้ตายในรูปแบบใหม่ ที่ปรากฏผลเชิงประจักษ์ในแง่ของการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: ต้นไม้ คนตาย พุทธบูรณาการ สิ่งแวดล้อม การพัฒนาอย่างยั่งยืน

¹ สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี

Corresponding author, E-mail: rattana.p@ubru.ac.th

The Tree of the deceased: Integrated Buddhist Conservation for Sustainable Environmental Development

Rattana Panyapa²

(Received: June 28, 2023; Revised: November 1, 2023; Accepted: November 2, 2023)

Abstract

This article aims to present an integrated Buddhist conservation approach for sustainable development of the environment through planting trees for the deceased. It is synthesized from the concept of natural law in Buddhism and sustainable development of the environment. It consists of three essential elements: 1) the principle is that life originates from nature, belongs to nature, and ultimately must return to nature, the body after death should benefit the world as much as possible, human beings should be mindful in their lives; 2) The value of the Tree of the deceased is threefold: as an educational tool for the living to learn the laws of nature, as a memorial to the deceased and their representatives, and as planting more forests and solving the problem of global warming; and 3) the method is to use tree wreaths to honor the corpses and then plant them in private or public areas by mixing the ashes of the deceased people with the soil in the planting pit. In this way, the human body returns to the soil in a beneficial way for the environment. It is a new form of merit making for the deceased that has empirical effects in terms of sustainable environmental development.

Keywords: the Tree, the deceased, Buddhist integration, environment, sustainable development

² Lecturer, Social Studies Program, Faculty of Education, Ubon Ratchathani Rajabhat University
Corresponding author, E-mail: rattana.p@ubru.ac.th

บทนำ

พลวัตของโลกทำให้พิธีกรรมความตายเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก โดยเฉพาะการจัดการร่างกายของผู้เสียชีวิต ซึ่งวิธีการที่เป็นที่นิยมในโลกมีสองวิธีคือการฝังและการเผา และวิธีการจัดเก็บกระดูกในกรณีเผาศพ ในปัจจุบันโลกมีการกำจัดร่างผู้ตายอย่างน้อย 4 วิธีด้วยกัน กล่าวคือ (1) ฝัง (2) เผา (3) ฝังร่างในที่โล่งแจ้งให้สัตว์กิน (sky burial) (4) เทคโนโลยีสมัยใหม่ (วารสารปริทัศน์ สามโกเศศ, 2561, น. 4) แต่เมื่อปัจจัยหลายอย่างไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยี และภาวะคุกคามทางธรรมชาติอื่น ๆ ที่มนุษย์ควบคุมไม่ได้เช่น โรคติดต่อ Covid-19 ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายมิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมิติด้านสิ่งแวดล้อม พฤติกรรมของมนุษย์ที่ส่งผลต่อสิ่งแวดล้อมกลายเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีการกล่าวถึงอย่างมากในช่วงเวลาสองทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งรวมทั้งการจัดการร่างกายของคนตายหรือศพและการจัดการเก็บกระดูกในกรณีเผาศพด้วย จากข้อมูลของ The Business Research Company บริษัทวิจัยข้อมูลทางการตลาดระบุว่า ภาคธุรกิจบริการศพทั่วโลกมีมูลค่าสูงถึง 110,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐฯ (ราว 3.41 ล้านล้านบาท) และจะเพิ่มเป็น 148,000 ล้านดอลลาร์สหรัฐฯ (ราว 4.58 ล้านล้านบาท) ภายในปี 2025 แนวโน้มของการทำศพรูปแบบใหม่และการนำเทคโนโลยีทันสมัยมาใช้ในการประกอบพิธีศพกำลังเพิ่มขึ้น และแนวโน้มของโลกตะวันตกเริ่มหันมาใช้วิธีเผาศพมากกว่าฝังศพมากขึ้น (ปีบีซีนิวส์, 2564, น. 20) จากสถิติในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา ในคอนอเมริกานปี 1995 มีการฝังร้อยละ 80 ปัจจุบันเหลือร้อยละ 50 ส่วนคนอิตาลี จาก 95 เป็น 80 คนฝรั่งเศส จาก 85 เป็น 60 และคนอังกฤษ จาก 30 เป็น 25 สำหรับสหรัฐอเมริกา ในปี 1960 มีการเผาต่ำกว่าร้อยละ 4 และเพิ่มเป็นร้อยละ 50 ในปัจจุบัน คาดว่าจะเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 79 ในปี 2035 ส่วนในจีนการเผาเพิ่มขึ้นจากร้อยละ 33 ในปี 1995 เป็นร้อยละ 50 ในปี 2012 สาเหตุสำคัญหนึ่งที่ทำให้มีการฝังน้อยลงก็คือต้นทุนที่สูงขึ้นมาก กล่าวคือที่ว่างในสุสานมีน้อยลงเป็นลำดับ สำหรับผู้คนที่ยังรักการฝังและมีความรับผิดชอบสิ่งแวดล้อมก็ใช้วิธีที่เรียกว่า green burial กล่าวคือไม่ฝังยกเว้น และใช้โลงที่ทำจากวัสดุเหลือจากธรรมชาติ เช่น เปลือกข้าวโพดซึ่งสลายตัวได้ในเวลาไม่กี่เดือนและไม่ปล่อยสารเคมีลงไปในดิน (วารสารปริทัศน์ สามโกเศศ, 2561, น. 10)

เมื่อพิจารณาจากแนวคิดพระพุทธศาสนา ทุกชีวิตมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปในที่สุด (อุปาทกขณะ รุติขณะ และ ภังคขณะ) สรรพชีวิตเกิดจากธรรมชาติและมนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตประเภทขลาพุชะ คือเกิดจากน้ำ (ที.ปา.(ไทย) 11/263/242) คือธาตุน้ำเป็นสารตั้งต้น ก่อนเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการจนครบทั้งสี่ธาตุ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นรูปขันธ์ที่สมบูรณ์ตามหลักเบญจขันธ์ เมื่อขันธ์ดับสลาย ร่างกายก็กลับคืนสู่ธรรมชาติ ซึ่งการกลับคืนสู่ธรรมชาติก็ผ่านกระบวนการย่อยสลายผ่านธาตุไฟ คือการเผา ผ่านธาตุดินคือการฝัง และเก็บกระดูกจากการเผาก็นำกลับคืนสู่ธาตุดินด้วยการฝัง นำกลับคืนสู่ธาตุน้ำด้วยการลอยอังคาร และนำกลับคืนสู่ธาตุลมด้วยการโปรยในอากาศด้วยอากาศยานไร้คนขับ การลอยอังคารคือเก็บกระดูกลงสู่แม่น้ำหรือมหาสมุทรเพราะเชื่อกันว่าจะเป็นการส่งดวงวิญญาณของผู้ล่วงลับไปสู่สุคติหรือภพภูมิที่ดี มีแต่ความร่มเย็นเสมือนสายน้ำ ส่วนชาวพุทธไทยมีวิธีจัดการกับกระดูกและเก็บกระดูกที่หลากหลาย เช่น เก็บกระดูกใส่โกศเก็บอัฐิไว้ในวัด หรือเก็บไว้บนหิ้งบูชาที่บ้าน นำไปลอยอังคาร หรือนำอัฐิไปผสมดินปลูกต้นไม้ เป็นต้น (รัชพล

ศิริรัตน์พิริยะ, 2566, น. 149) ในประเด็นเกี่ยวกับการลอยอังคาร ได้เกิดความขัดแย้งทางความคิดในสังคมดังที่ปรากฏในสื่อ กล่าวคือ การไม่อนุญาตให้ลอยอังคารในแม่น้ำมูลที่จังหวัดนครราชสีมา เพราะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมด้วยเหตุที่มีบางรายนำพานธูปเทียน เครื่องใช้ ที่นอน หมอน ของใช้ผู้ตาย ถูกทิ้งที่ลงแม่น้ำมูลด้วย (พีพีทีวีออนไลน์, 2565, น. 3) การที่ชีวิตต้องหวนคืนสู่ธรรมชาติปรากฏในวิถีปฏิบัติของชนเผ่าชนเผ่าปกากะญอ เริ่มตั้งเกิดก็มีต้นไม้ประจำคนที่เกิดใหม่คือเด็กทารก โดยชุมชนจะเอาสายสะดือของเด็กที่บรรจบในกระบอกไม้ไผ่ไปผูกติดกับต้นไม้ในบริเวณหนึ่งซึ่งเรียกว่า ‘ป่าเดปอ’ หรือ ‘ป่าสะดือ’ ด้วยความเชื่อที่ว่า ก่อนที่แต่ละคนจะมาจุติบนโลกมนุษย์ ดวงวิญญาณของเราจะเดินทางมาที่ต้นไม้ ซึ่งจะมี ‘หม้อชาเขล่อ’ หรือ เทพารักษ์ (หม้อชา แปลว่า วิญญาณ เขล่อ แปลว่า ต้นไม้ต่าง ๆ) รออยู่ใต้ต้นไม้ เมื่อดวงวิญญาณไปถึงต้นไม้ หม้อชาเขล่อจะสอบถามเรื่องราวสุขทุกข์ และพยายามโน้มน้าวเปลี่ยนใจให้พบเจอแต่ความสุข แต่สุดท้ายก็จำใจต้องจรดปากกาวิเศษเขียนสิ่งที่เราต้องการไม่ว่าจะสุขหรือทุกข์บนกระหม่อม ก่อนเปิดประตูให้ดวงวิญญาณทุกดวงเข้าไปเกิดบนโลกมนุษย์ และประสบพบเจอกับเรื่องราวที่พวกเขาเคยเล่าไว้เมื่อครั้งยังเป็นแคดวงวิญญาณดวงหนึ่ง ความเชื่อนี้อย่างน้อยก็บ่งชี้ว่า มนุษย์คือผู้กำหนดชะตาชีวิตของตนเองจากการเปิดประตูของต้นไม้ให้ตนมาอาศัยในโลก และเป็นหนี้บุญคุณต้นไม้ตั้งแต่หลบแดดจนถึงการหายใจ ต้นไม้เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่เกิด แต่ง ตาย ที่ชี้ทางให้เราเห็นหลักหมุดชีวิตว่า วันหนึ่งจะต้องเดินทางกลับไปเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติอีกครั้ง (โอชิ จ่อวาลู, 2562, น. 5) ด้วยเหตุนี้การคำนึงถึงสิ่งแวดล้อมจึงเป็นประเด็นสำคัญในการจัดการกับร่างกายและเถ้ากระดูก มีวิธีการใดบ้างที่จะจัดการโดยเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมมากที่สุดให้สอดคล้องกับพระพุทธศาสนาคือการเกิดจากธรรมชาติและหวนคืนสู่ธรรมชาติ

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น บทความนี้จึงมีความประสงค์ที่จะนำเสนอแนวคิดต้นไม้ประจำคนตายซึ่งเป็นวิธีการเชิงพุทธบูรณาการที่จะนำไปสู่การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน โดยเริ่มต้นจากแนวคิดเรื่องความตายในฐานะกฎธรรมชาติของมนุษย์เพื่อให้เห็นแนวคิดหลักเกี่ยวกับความตายและเชื่อมโยงไปสู่การจัดการศพและเถ้ากระดูก ซึ่งหนึ่งในวิธีดังกล่าวคือการนำเถ้ากระดูกไปเป็นปุ๋ยไปปลูกต้นไม้ประจำคนตายด้วย

แนวคิดเรื่องความตายในในฐานะกฎธรรมชาติของมนุษย์

พระพุทธศาสนาเป็นเพียงศาสนาเดียวในโลกที่สอนให้มนุษย์เอาจิตระลึกถึงความตายในฐานะเรื่องธรรมดาหรือสัจธรรมของชีวิต โดยไม่ต้องเกรงกลัวหรือประหวั่นพรั่นพรึงแต่อย่างใด ที่เรียกว่า มรณานุสติ ในพระพุทธศาสนามีทัศนะเกี่ยวกับความตายหลายประการ แต่โดยสรุปมีเป็น 2 ประการ คือ **ความตายทางกาย** คือการที่ร่างกายของมนุษย์หมดสภาพการใช้งาน ไม่สามารถใช้งานได้ เป็นภาวะสิ้นชีวิตของมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ในพระไตรปิฎกปรากฏความหมายของความตายหรือมรณะว่า ในหมู่มสัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่ามรณะ (ที.ม.(ไทย) 10/390/325. ; ที.ม. (บาลี) 10/390/260) ความตายจะเกิดขึ้นเมื่อธรรม 3 ประการ คือ อายุ ใ่อุ่น และวิญญาณละกายนี้ไป กายนี้จึงถูกทอดทิ้ง นอนนิ่งเหมือนท่อนไม้ที่ปราศจากเจตนา”(ส.ช.(ไทย) 12/456/495; ส.ช. (บาลี) 12/456/405) ดังความจากพระไตรปิฎกที่ว่า “สัตว์ผู้ตาย คือ ทำกาละไปแล้ว มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตสังขาร ดับลงงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีใ่อุ่น มีอินทรีย์

แตกทำลาย” (ส.ส.(ไทย) 12/456/495; ส.ช.(บาลี) 12/456/405) นอกจากนี้ ความตาย ยังหมายถึง ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์เนื่องอยู่กับภพอันหนึ่ง (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543, น. 1) ได้แก่ การสิ้นชีวิตของสัตว์โลกในภพหนึ่ง ๆ โดยปกติหมายถึงการสิ้นชีวิต ในพระอภิธรรมัตถวิภาลินีฎีกา มีการจำแนกสาเหตุของความตายไว้ 4 ประการ คือ สิ้นอายุ สิ้นกรรม สิ้นทั้ง 2 อย่าง คือ สิ้นอายุ และสิ้นกรรม และกรรมเข้าไปตรวน คือ ตายเพราะเหตุไม่ปกติ คือถูกฆ่าตายบ้าง ฆ่าตัวตายบ้าง เป็นต้น (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548, น. 197) พระพุทธศาสนามองว่า ความตายเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนจะต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นประสบการณ์ที่มีครั้งเดียวในชีวิต และไม่สามารถควบคุมได้ เป็นความทุกข์ประจำที่ต้องพบเจออย่างแน่นอน (วิ.มหา. (ไทย) 4/14/21. ; วิ.มหา. (บาลี) 4/14/21)

การสอนให้ระลึกถึงความตายในชีวิตประจำวันมีปรากฏหลายแห่งในพระไตรปิฎก การทำความเข้าใจชีวิตเกี่ยวกับความตาย ซึ่งการสอนเรื่องความตายนี้น่ามุ่งเพื่อให้เข้าใจชีวิตว่าชีวิตในโลกนี้ ไม่มีนิมิตใคร ๆ รู้ไม่ได้ ทั้งลำบาก สิ้นนิตเดียว ประกอบด้วยทุกข์ การที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายย่อมไม่มี แม้จะอยู่ไปจนถึงชรา ก็ต้องถึงแก่ความตาย เพราะสัตว์ทั้งหลายมีความตายเป็นธรรมดาที่สัตว์ที่เกิดมาแล้ว มีภัยจากความตายเป็นนิตย์ เหมือนผลไม้สุกแล้วก็มีภัยจากการหล่นไปในเวลาเช้า ฉะนั้น ภาชนะดินที่ช่างหม้อทำไว้ทั้งหมด มีความแตกเป็นที่สุดฉับใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็เป็นฉนั้น (ขุ.สุ. (ไทย) 25/580-599/641- 644) ข้อความจากพระไตรปิฎกสะท้อนให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาใช้ “ความตาย” ในหลายมิติ มิติแรก คือ การนำมาเป็นกำลังใจในการสร้างความดีงามในจิตใจ พระพุทธเจ้าทรงนำสิ่งที่ปรากฏอยู่ในชีวิตจริงมาเป็นอุปกรณ์ในการสอน มิติที่สอง คือ การนำความตายมาเป็นเครื่องเตือนสติ ไม่ให้ประมาทในวัย ไม่หลงคิดว่ายังหนุ่มยังสาว ยังมีชีวิตอีกยืนยาว ทั้งเปรียบเทียบความตายเป็นเทวทูต คือ ทูตของเทวดามามาเตือนใจมนุษย์ ไม่ให้ประมาท (ม.อ. (ไทย) 15/261- 271/309- 318)

พระพุทธเจ้าสอนมรณสติเพื่อให้เข้าใจในฐานะสังขารที่เที่ยงแท้ของชีวิต และละความมัวเมาในชีวิตได้ หรือทำให้เบาบางลง (อง.ปญจก.(ไทย) 22/57/100) โดยนัยนี้ ความตายจึงถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการสอนคนและเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้บรรลุนิพพานได้ง่ายขึ้น เพราะความตายสามารถเกิดขึ้นกับมนุษย์ทุกคน แม้ขณะที่เคี้ยวข้าวคำหนึ่งกลืนกิน แม้ขณะที่หายใจเข้าและหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า (อง.ฉก. (ไทย) 22/20/446) จึงไม่ควรประมาทในชีวิตเร่งชวนขวยทำสิ่งที่ควรทำเสียโดยไม่ต้องรอให้มีสิ่งอื่นมากระตุ้นให้เราทำความดี ความตายคือเครื่องกระตุ้นที่ดีที่สุดและทรงพลังมากที่สุด เพราะการใช้ความตายเป็นเครื่องมือในลักษณะนี้จะบังเกิดสิ่งที่ดีแก่มนุษย์ ทำให้เป็นคนมีคุณธรรมที่ไม่ประกอบด้วยความโลภ ไม่อยากได้ของผู้อื่น ไม่มีจิตพยาบาทต่อผู้อื่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสจารย์ กล่าวไว้ให้พิจารณาว่า ความตายเป็นสิ่งสุดท้ายของชีวิต โลกทั้งปวงถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะทำลายล้าง สมบัติที่มีอยู่ถูกความตายทำลายไปเสียหมดสิ้นไม่เหลือสิ่งใดไว้เป็นของตนแม้แต่สิ่งเดียว ความตายนั้นบัดนี้ไม่มีใครช่วย ภัยไม่มีสำหรับพลม้าก็ไม่มี สำหรับพลรถก็ไม่มี สำหรับพลรบก็ไม่มี และไม่มีใครเอาชนะได้ด้วยเวทมนตร์หรือด้วยให้ทรัพย์เป็นสินบน ความตายจึงเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้สำหรับสัตว์ทั้งหลาย เมื่อความตายเกิดขึ้นมนุษย์ก็ไม่เหลือทรัพย์หรือสิ่งใด ๆ เลยแม้แต่สิ่งเดียว (คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543,

น. 23-24) นอกจากนี้ มีข้อพิจารณาอีกประการหนึ่งว่า ยิ่งอายุมากขึ้น อายุมากยิ่งขึ้นยิ่งสื่อถึงความอ่อนแอของชีวิต เนื่องจากชีวิตของมนุษย์ผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้าออก อิริยาบถน้อยใหญ่ ความเย็นความร้อน ธาตุ 4 และอาหาร ธาตุทั้ง 4 ธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม มีสิ่งใดมากไปก็อาจทำให้คนเราตายได้ เช่นเดียวกันอาหารนั้น เมื่อมนุษย์มีอาหารกินจึงจะมีชีวิตอยู่ได้ ไม่มีกินก็ต้องตาย เช่นกันมีอาหารให้กิน แต่กินมากเกินไปก็ตาย เช่นเดียวกัน และในที่สุดธาตุทั้ง 4 ก็สลายกลายเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติไปในที่สุด เมื่อชีวิตเกิดจากธรรมชาติ ดำรงอยู่ในฐานะส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ก็จะมีจุดสิ้นสุดธรรมชาติในที่สุดนั่นคือ ความตาย

จากแนวคิดดังกล่าว สรุปความได้ว่า มรณานุสติ คือการระลึกถึงความตายเป็นอารมณ์ การระลึกถึงความตายจะช่วยลดมานะละทิฐิ เข้าถึงธรรม ดับความโลภ โกรธ หลงได้ กล่าวคือ เมื่อระลึกถึงความตายอันเป็นสภาพสิ้นสุดทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิต ผู้ตายไม่สามารถเอาทรัพย์สินหรือสิ่งยึดครองต่าง ๆ ที่กอบโกยเมื่อยังมีชีวิตไปด้วยได้เลย จึงไม่มีเหตุผลใด ๆ ที่ยึดมั่นถือมั่นหรืออาฆาตมาดร้ายในบุคคลอื่น เพราะในระยะเวลาอีกไม่นานมนุษย์ก็ต้องตายจากกัน ความโกรธจะเบาบางลงด้วยมรณานุสติ ถ้าชาตมรณานุสติความหลงคือความไม่รู้จริงไม่เข้าถึงความจริงคือสังขารของชีวิตอาจจะเพิ่มขึ้น และอาจนำไปสู่ความประมาทในการดำเนินชีวิต

พลวัตของโลกเกี่ยวกับวิธีการจัดการร่างคนตายและเถ้ากระดูก

วารสาร สามโกเศศ (2561, น. 14) ได้สะท้อนปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมจากการเผาศพและการจัดการเถ้ากระดูกไว้ว่า ทั้งการฝังและการเผาใช้วิธีที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม หากฝังลึก 6 ฟุตขึ้นไป เมื่อร่างเน่าเปื่อยในสภาพที่ขาดออกซิเจนก็จะปล่อยก๊าซมีเทน ซึ่งเป็นก๊าซเรือนกระจกอันมีผลทางลบต่อภาวะโลกร้อนมากกว่าคาร์บอนไดออกไซด์อย่างมาก และหากทำเป็นหลุมฝังศพใหญ่โตก็ต้องใช้ซีเมนต์ ใช้เหล็ก และผลิตคาร์บอนไดออกไซด์ ส่วนการเผานั้นต้องใช้น้ำมันหรือก๊าซซึ่งมีผลต่อโลกในทางลบโดยตรง ในการเผาหนึ่งร่างด้วยเตาน้ำมันนั้น ต้องใช้น้ำมันถึง 320 กิโลกรัม และปล่อยคาร์บอนไดออกไซด์มากมายไปในอากาศ น้ำมันปริมาณนี้สามารถใช้ขับรถได้นานถึง 20 ชั่วโมง ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ จึงก่อให้เกิดแนวคิดและวิธีการที่หลากหลายเกี่ยวกับการจัดการศพและการจัดการเถ้ากระดูกในกรณีเผาศพ ดังที่วิชิตา คะแนนสิน และ ญัฐมน สุนทรมีเสถียร (2564, น. 1-14) เช่นวิธีการดังต่อไปนี้

1) ราอูล เบรชเซล และ แอนนา ชิเทลลิ (Raoul Bretzel and Anna Citelli) ได้คิดค้นแคปซูลรูปไข่ โลงศพที่ปลอดภัยต่อธรรมชาติสำหรับฝังร่างคนตายไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่เพื่อให้ร่างกายย่อยสลายกลายเป็นปุ๋ยชั้นดี แคปซูลนี้เรียกว่า Capsule Mandi หมายถึง แคปซูลของโลก ซึ่งพัฒนามาจากความคิดที่อยากลดวิธีจัดการศพที่สร้างมลพิษและนำพามนุษย์กลับสู่การย่อยสลายไปเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ (Gunseli Yalcinkaya, 2019, pp. 1-4)

2) การสวมชุดเพาะเห็ดให้ศพแล้วปล่อยให้ย่อยสลายไปเองตามธรรมชาติในเขตป่าอนุรักษ์ ชุดนี้มีชื่อว่า Infinity mushroom suit ออกแบบโดย แจ รีม ลี (Jae Rhim Lee) ต่वनฐานคิดที่ว่า ร่างกายของมนุษย์เต็มไปด้วยสารเคมีที่เป็นพิษต่อสิ่งแวดล้อม และจำเป็นต้องกำจัดสารพิษเหล่านั้นออกจากร่างกายก่อนฝังลงพื้นดิน โดยไปโอมิคซ์ (biomix) ที่อยู่เห็ด รวมถึงจุลินทรีย์ชนิดอื่น ๆ จะช่วยดูดซับสารพิษออกไปจากร่างกายจนไม่เหลือมลพิษทิ้งไว้ในผืนดิน (Rozina Sini, 2019, pp. 1-6)

3) การเปลี่ยนร่างกายมนุษย์ให้เป็นปุ๋ยหมัก ดำเนินการโดยบริษัท Recompose ในอเมริกา ศพจะถูกทับถมด้วยเศษใบไม้ ใบหญ้า แล้วบรรจุไว้ในแคปซูลเหล็กปิดสนิทที่ออกแบบมาโดยเฉพาะ ข้างในจะมีการควบคุมระดับคาร์บอนไดออกไซด์ ไนโตรเจน ออกซิเจน รวมไปถึงความร้อนและความชื้น เพื่อให้จุลินทรีย์และแบคทีเรียเจริญเติบโตได้ดีขึ้น 30 วันผ่านไปร่างก็น่าสลาย ได้ผลผลิตเป็นปุ๋ยหมักปริมาณราว ๆ 85 ลิตร บ่มต่ออีก 2-3 สัปดาห์ก็จะได้ปุ๋ยอย่างดีสำหรับบำรุงต้นไม้ ทางครอบครัวของผู้ตายจะส่งต่อไปยังเขตป่าอนุรักษ์หรือจะนำกลับไปใช้เองที่บ้านก็ได้ กระบวนการเปลี่ยนศพให้กลายเป็นปุ๋ยหมักนั้นช่วยลดคาร์บอนไดออกไซด์ได้มากกว่าหนึ่งตันเมื่อเทียบกับการเผาศพหรือการฝังศพแบบดั้งเดิม แคมยังใช้พลังงานไปแค่หนึ่งในแปดของการเผาศพธรรมดาอีกด้วย (Katy Dartford, 2021, pp. 1-5)

4) การทำปะการังจากถ้ำกระดูก บริษัท Eternal Reef เป็นบริษัทรับทำปะการังจากถ้ำกระดูก เมื่อปีก่อนพวกเขาได้ทำแนวปะการังไปแล้วกว่า 2,000 ชิ้น และวางอยู่ใต้ท้องทะเล 25 แห่งนอกชายฝั่งทางตะวันออกของอเมริกา โดยวิธีการผสมถ้ำกระดูกลงในปะการังเทียมจากซีเมนต์ที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม จากนั้นก็นำไปวางไว้ใต้ทะเล ในพื้นที่สำหรับทำแนวปะการัง เพื่อเป็นที่อยู่ใหม่ของปลาและสิ่งมีชีวิตในมหาสมุทร (วิชิตา คะแนนสิน และ ญัฐมน สุนทรมีเสถียร, 2564, น. 6)

5) การสลายร่างไร้วิญญาณเป็นผุยผงด้วยไตรเจนเหลว วิธีนี้เรียกว่า promession (มาจากคำว่า promessa ในภาษาอิตาลี ซึ่งหมายถึง promise มีนัยถึงคำสัญญาว่าจะทำร้ายโลกให้น้อยที่สุด) เจ้าของแนวคิดนี้คือนักชีววิทยาชื่อ Susanne Wiigh-Masak โดยเธอศึกษากระบวนการนี้มา 20 ปี วิธีการจัดการร่างไร้วิญญาณแบบ promession ดำเนินการตามลำดับคือ (ก) แช่แข็งร่างที่อุณหภูมิลบ 18 องศาเซลเซียส ประมาณ 24-48 ชั่วโมง (ข) เอาร่างแช่ลงในถังที่บรรจุไนโตรเจนเหลวประมาณ 83 ลิตร เพื่อให้เย็นจัดถึงลบ 196 องศาเซลเซียสเป็นเวลา 2 ชั่วโมง ซึ่งเมื่อถึงจุดนี้ร่างกายจะเปราะเสมือนเป็นแก้ว (ค) ใช้อุลตราซาวด์สั่นสะเทือนร่างเป็นเวลา 1 นาทีจนแตกละเอียดเป็นผงไปทั้งหมด (ง) นำผงเหล่านี้ผ่านความร้อนจนน้ำระเหยไปหมดเหลือแต่ผงแห้งไม่มีกลิ่น ซึ่งจะมีน้ำหนักประมาณร้อยละ 30 ของน้ำหนักร่างในตอนแรก (จ) ใช้แม่เหล็กและวิธีการดูดโลหะและสารแปลกปลอมออกจากผงเพื่อให้เป็นอินทรีย์วัตถุ (organic) อย่างแท้จริง (ฉ) บรรจุผงนี้ลงในภาชนะที่ทำจากเปลือกข้าวโพดหรือวัสดุที่ย่อยสลายได้ จากนั้นอาจอัดเป็นแผ่นหรือเป็นก้อน หรือเป็นขวด แล้วนำไปฝังดินต้น ๆ เพื่อให้ย่อยสลาย ซึ่งภายใน 6-12 เดือนจะกลายเป็นดินเป็นปุ๋ยของต้นไม้ไปในที่สุด เธอได้ทดลองกับซากหมูประสบความสำเร็จหลายร้อยครั้ง แต่ยังไม่เคยใช้กับมนุษย์ เพราะยังมีปัญหาเรื่องข้อกฎหมาย วิธีการดังกล่าวนี้ได้รับความสนใจจาก 60 กว่าประเทศ แต่อุปสรรคที่ทำให้ดำเนินการได้ยากแก่หลายหน่วยงานขององค์การสหประชาชาติเกี่ยวกับการรักษาสิ่งแวดล้อมสนใจเป็นอย่างมากก็คือ การกีดกันของผู้ประกอบธุรกิจเผาและฝังศพคนตายทั้งหลายในโลก ซึ่งเกรงว่า promession จะกระทบธุรกิจของพวกเขาอย่างแน่นอน วิธีการจัดการศพแบบ promession ช่วยพัฒนาสิ่งแวดล้อมหลายประการ คือ 1) ไนโตรเจนเหลวเป็นผลพลอยได้จากอุตสาหกรรมผลิตออกซิเจน และเมื่อระเหยก็หายไปบนชั้นบรรยากาศอย่างไม่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม 2) สร้างภาระต่อสิ่งแวดล้อมของโลกน้อยกว่าการฝังและการเผา ทั้งในแง่ของการใช้ทรัพยากรและการปล่อยก๊าซเรือนกระจก 3) สร้างการรีไซเคิลโดยทำ

ใหม่มนุษย์มีค่ายิ่งขึ้นเมื่อตายไปแล้วโดยช่วยให้สภาพของดินมีคุณภาพดีขึ้น (วารสาร สามโกเศศ, 2561, น. 15-16)

นอกจากวิธีการต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังพบว่าในปัจจุบัน มีการใช้อากาศยานไร้คนขับหรือโดรน ในการโปรยเถ้ากระดูกของผู้วายชนม์ วิธีนี้ดำเนินการโดยบริษัท Aerial Ashes ในอังกฤษ ซึ่งมี คริสโตเฟอร์ เมช อดีตนักบินแห่งกองทัพอากาศสหราชอาณาจักรเป็นผู้ก่อตั้ง โดยได้รับแรงบันดาลใจจากการโปรยเถ้ากระดูกของเหล่าทหารกล้าผู้เสียชีวิตที่เขาได้เห็นในกองทัพ (บีบีซีนิวส์, 2565, น. 1) นอกจากนี้ ยังปรากฏวิธีการลอยอังคารด้วยก้อนน้ำแข็งเพื่อส่งคนที่รักครั้งสุดท้ายคืนสู่ธรรมชาติ แบบเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมและไม่สร้างขยะเพิ่ม การลอยอังคารด้วยก้อนน้ำแข็งเป็นวิธีการที่ออกแบบโดยไดแอน เลคแลร์ บิชซัน (Diane Leclair Bisson) จากบริษัท Living Urn ในรัฐโคโลราโด ด้วยแนวคิดที่ว่าเมื่อหลีกเลี่ยงความตายคือต้องคืนสู่ธรรมชาติ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก็ควรหวนคืนสู่ธรรมชาติโดยไม่ทำร้ายธรรมชาติ (Melissa Breyer, 2019, pp. 4-5) อย่างไรก็ตาม การจัดการร่างกายของคนที่ยังเป็นที่ยินยอมอยู่ในปัจจุบันคือการเผา ส่วนการจัดการเถ้ากระดูกยังนิยมวิธีลอยอังคารในแหล่งน้ำหรือฝังในป่าช้าหรือสุสาน

วิธีการจัดการเถ้ากระดูกของชาวพุทธ

การลอยอังคารในการจัดพิธีงานศพไทย ถือเป็นขั้นตอนที่เราจะทำให้กับผู้ล่วงลับเป็นครั้งสุดท้าย เพราะเชื่อกันว่าจะเป็นการส่งดวงวิญญาณของผู้ ล่วงลับไปสู่สุคติหรือภพภูมิที่ดี มีแต่ความร่มเย็นเป็นสุข เปรียบเสมือนสายน้ำที่มีความชุ่มเย็น สำหรับเถ้ากระดูกรวมทั้งอัฐิหรือกระดูกของชาวพุทธไทยทั่วไปมีพิธีกรรม และวิถีปฏิบัติหลากหลาย ขึ้นอยู่กับความเชื่อและประเพณีในแต่ละท้องถิ่นและภูมิภาค รวมทั้งบริบทของสังคม และของโลก เช่น เก็บอัฐิใส่โกศ ใส่ไว้ในช่องเก็บอัฐิในวัด ไว่บนที่บูชาที่บ้าน ลอยอังคาร สกัต์อัฐิเป็น เพชร ทำอัฐิมณีและอัฐิภาพ นำอัฐิไปผสมดินปลูกต้นไม้ (รัชพล ศิริรัตน์พิริยะ, 2566, น. 140) ส่วนการจัดการเถ้ากระดูกที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่ปรากฏวิธีนำกระดูกบรรจุในสถูปโดยเฉพาะอย่างยิ่งกระดูกของพระอรหันต์บุคคล เช่นกรณีพระมหาโมคคัลลานะ หลังจากการประชุมเพลิงเสร็จพระพุทธเจ้าตรัสสั่งให้สร้างเจดีย์ที่ชุ่มประดูวัดเวฬุวัน และเก็บกระดูกของพระมหาโมคคัลลานเถระบรรจุไว้ในเจดีย์นั้น (ขุ.ชา.อ.(ไทย) 61/589-592) กรณีพระสารีบุตรเถระ ปรากฏในจันทสูตร อรรถกถา สังยุตตนิกาย มหาวรรค หลังเผาศพเสร็จ พระจันทเถระนำกระดูกของพระสารีบุตรลงในผ้ากรองน้ำสีขาวนำไปถวายพระพุทธเจ้าที่วัดเวฬุวัน พระองค์ตรัสสั่งให้ก่อสถูปไว้ที่ทางสี่แพร่งเพื่อเป็นที่สักการะของประชาชนต่อไป (ส.ม.(ไทย) 19/379/234) และอีกกรณีหนึ่งคือพาหิยะทาร์จิริยะ ผู้บรรลุพระอรหัตในความเป็นคนฤๅษีและถูกโคขวิดจนเสียชีวิต พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้เหล่าภิกษุนำเตียงมายกศพออกไปนอกเมือง เผาศพแล้วบรรจุเถ้าถ่านและกระดูกในสถูป (ขุ.ธ.(ไทย) 25/10/183) จะเห็นได้ว่า การนำกระดูกบรรจุในสถูปเจดีย์เพื่อเป็นอนุสรณ์และกราบไหว้บูชา มีมาตั้งแต่ยุคพุทธกาล แม้ปัจจุบันชาวพุทธไทยก็ยังนิยมนำส่วนหนึ่งของกระดูกคนตายไปบรรจุไว้ในธาตุหรือพื้นที่บรรจุกระดูกในบริเวณวัดเพื่ออนุสรณ์ถึงผู้ตาย ส่วนเถ้ากระดูกที่เหลือก็จะนำไปฝังดินตามลำดับ

แนวคิดและวิธีการข้างต้นสอดคล้องกับวิถีที่ชาวพุทธไทยมีความศรัทธาและนับถืออัฐิของพระพุทธเจ้า เรียกว่าพระบรมสารีริกธาตุ หรือพระสารีริกธาตุ หรือพระบรมธาตุ ว่าเป็นวัตถุแทนองค์พระพุทธเจ้า เนื่องด้วย

เป็นส่วนหนึ่งแห่งพระพุทธสรีระของพระพุทธเจ้า และเชื่อเรื่องพระพุทธบารมีประดุจพระองค์ทรงพระชนม์อยู่ จึงนิยมบูชาองค์พระบรมสารีริกธาตุด้วยประการต่าง ๆ เช่น การสร้างเจดีย์เพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุไว้สักการะ โดยเชื่อว่ามีอานิสงส์ประดุจได้กระทำการบูชาแต่พระพุทธเจ้าเมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ เรียกว่า สัมมาสัมพุทธเจดีย์หรือพุทธเจดีย์ ประกอบด้วย (1) ธาตุเจดีย์ คือเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ (2) บริโภคเจดีย์ คือสิ่งหรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเคยใช้สอย อย่างแคบ หมายถึงต้นโพธิ์ อย่างกว้างหมายถึงสังเวชนียสถาน 4 ตลอดจนถึงทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าเคย ทรงบริโภค เช่น บาดร สบง จีวร และบริวารอื่น ๆ (3) ธรรมเจดีย์ คือเจดีย์บรรจุพระธรรม เช่น บรรจุคัมภีร์ใบลานจารึกพุทธพจน์แสดงหลักปฏิจกสมุปบาท และ (4) อุทเทสิกเจดีย์ คือเจดีย์สร้างอุทิศพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระพุทธรูป (ขุททก.อ. 247; ชา.อ. 6/185; วินย.ฎีกา 1/263) ซึ่งการสร้างธาตุบรรจุกระดูกก็สอดคล้องกับธาตุเจดีย์ คือเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุดังกล่าว

นอกจากวิธีบรรจุกระดูกในธาตุและนำไปฝังดินแล้ว หลังจากเสร็จสิ้นพิธีฌาปนกิจก็จะมีกรรมการเก็บอัฐิในเช้าวันรุ่งขึ้น เป็นการนำอัฐิของผู้ล่วงลับที่เผาแล้วมาวางเป็นรูปร่างคน เมื่อทำพิธีเก็บอัฐิเสร็จเรียบร้อยแล้ว เจ้าภาพจึงจะเก็บอัฐิใส่โกศด้วยการเลือกเก็บอัฐิจากร่างกายทั้ง 6 แห่ง ได้แก่ กะโหลกศีรษะ 1 ชิ้น แขนทั้งสอง ขาทั้งสอง และซี่โครงหน้าอก 1 ชิ้น ส่วนอัฐิที่เหลือ รวมไปถึงขี้เถ้า นั้นจะนำไปลอยอังคาร ซึ่งพิธีลอยอังคารถือเป็นขั้นตอนที่จะทำให้กับผู้ล่วงลับเป็นครั้งสุดท้ายเพราะเชื่อกันว่าจะเป็นการส่งดวงวิญญาณของผู้ล่วงลับไปสู่สุคติหรือภพภูมิที่ดี มีแต่ความร่มเย็นเป็นสุขเปรียบเสมือนสายน้ำที่มีความชุ่มเย็น (พระครูภัทรจิตตากรณ และคณะ, 2564, น. 8)

ต้นไม้ประจำคนตาย: แนวคิด วิธีการ และการลงมือทำ

ในบทสวดมาติกาบังสุกุลได้กล่าวไว้ว่า อจิร วตยา กายो प्लव्ठी อธิเสสสติ ฉุชโฑ อเปตวิญญาโณ นีรตถาว กลิงคร (ขุ.ธ.(บาลี) 25/) ความหมายว่า ร่างกายนี้อีกไม่นานก็จะไร้วิญญาณ นอนทับแผ่นดิน ดุจท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ (ขุ.ธ.(ไทย) 25/41/38) กล่าวคือ สุดท้ายแล้วก็กลับคืนสู่ดินคือธรรมชาติอันเป็นที่มาของมนุษย์และมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังนั้น เมื่อสักวันหนึ่งต้องกลับคืนสู่ธรรมชาติ ทำอย่างไรร่างกายหลังความตายจะมีประโยชน์ต่อชุมชน สังคม และโลกได้มากที่สุด ถ้าพิจารณาในแง่การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมจะพบว่า ในหลายประเทศเริ่มมีวิธีการจัดการศพในแง่ของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศที่ไม่นิยมการเผาศพเช่นในอเมริกา สำหรับประเทศไทยนอกจากจะมีแนวโน้มการเผาศพแบบรักษโลกแล้ว การจัดการถ้ากระดูกของผู้ตายหลังเผาศพก็เป็นขั้นตอนที่ได้รับการพิจารณาเกี่ยวกับการจัดการเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อมซึ่งแฝงไปด้วยแนวคิดอื่น ๆ อีกด้วย เช่นการนำถ้ากระดูกไปเป็นปุ๋ยปลูกต้นไม้กลายเป็นต้นไม้ประจำคนตายจากการศึกษาพบว่า มีผู้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับต้นไม้ประจำคนตาย ดังนี้

1. พวงหรีดต้นไม้ในฐานะพวงหรีดเชิงสร้างสรรค์รักษโลก

จากผลงานวิจัยของรัตนะ ปัญญาภา และคณะ (2562, น. 12) พบว่า พวงหรีดที่สร้างสรรค์และเหมาะสมที่สุด คือ พวงหรีดต้นไม้ ด้วยเหตุผล คือ พวงหรีดประเภทอื่น ๆ เช่น พวงหรีดพัดลม มีโอกาสที่จะชำรุดได้ง่าย เพราะผู้ประกอบการผลิตมาเพื่อใช้เป็นพวงหรีด ใช้งานได้ไม่นานก็ชำรุดเสียหาย พวงหรีดต้นไม้มีประโยชน์ นอกจากจะไม่ก่อมลภาวะต่อสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังส่งเสริมคุณประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อมด้วย ผู้วิจัยได้

เสนอว่า เจ้าภาพงานศพอาจจะนำต้นไม้ดังกล่าวไปปลูกด้วยตนเอง หรือมอบต่อให้บุคคลหรือหน่วยงาน อื่น ๆ เพื่อนำไปปลูกในเขตที่นา ที่ดิน บริเวณบ้าน ป่า หรือ พื้นที่สาธารณะโดยนำเถาเถา รวมทั้งกระดูกของผู้ตาย ทั้งหมดหรือบางส่วนที่เกิดจากการฃาปนกิจ ผังลงในหลุมปลูกนั้น เพื่อส่งสิ่งที่เกิดมาจากธรรมชาติให้คืนสู่ธรรมชาติดั้งเดิม นอกจากนี้ พวงหรีดต้นไม้ยังมีคุณค่าต่อจิตใจ อย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) เป็น “ต้นไม้แห่งชีวิต” ให้ผู้ยังมีชีวิตอยู่ได้เรียนรู้กฎธรรมชาติผ่านต้นไม้ที่มีเกิด มีเจริญเติบโต และโคนล้มตายไปในที่สุด 2) เป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงผู้ตายและถือว่าเป็นตัวแทนของผู้ตายที่บุตรหลานญาติมิตรจะได้ระลึกถึง เพราะความเจริญเติบโตของต้นไม้มีส่วนประกอบคือสารอาหารที่ได้จากปุ๋ย คือเถาเถาและกระดูกของผู้ตายที่ผังถมในหลุมปลูกตั้งแต่ต้น ต้นไม้นี้ อาจจะเป็นต้นไม้ประจำตระกูล พื้นที่บริเวณที่ปลูกนั้น อาจจะไม่เปลี่ยนแปลงสภาพ เป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ไว้ระลึกถึงผู้ตาย และเป็นป่าอนุสรณ์ของครอบครัวนั้น ๆ ในอนาคต 3) เป็นการสร้างผืนป่าเพิ่มขึ้นและเป็นการแก้ปัญหาภาวะโลกร้อนอีกรูปแบบหนึ่ง เพราะในปัจจุบัน ป่าถูกทำลายอย่างมาก การปลูกต้นไม้เป็นการทำให้ความตายกลายเป็นพื้นที่กำเนิดสิ่งใหม่คือต้นไม้และสิ่งแวดล้อมที่ดี มีความหมายต่อผู้ตาย และมีคุณค่าต่อจิตใจของญาติผู้ตายด้วยในขณะเดียวกัน ซึ่งแนวคิดนี้สอดคล้องกับที่กรมอนามัย (2552, น. 8) ที่เสนอไว้ว่า การแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากกิจกรรมในวัดควรปรับเปลี่ยนเป็นพวงหรีดที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น พวงหรีดต้นไม้ พวงหรีดผ้าขนหนู พวงหรีดผ้าห่ม หรือลองพวงหรีดประเภทใหม่คือ พวงหรีดหนังสือธรรมะ ซึ่งจะเกิดประโยชน์ต่อพระสงฆ์ในการนำไปศึกษา หรือพวงหรีดที่เป็นอุปกรณ์กีฬา เครื่องเขียน จะได้นำไปให้กับโรงเรียนและเด็กนักเรียนไว้ใช้ประโยชน์

ส่วนวิธีการปฏิบัติต่อพวงหรีดต้นไม้คือการนำไปปลูกในเขตที่นา ที่ดิน ป่า หรือ พื้นที่สาธารณะ โดยนำเถาเถา รวมทั้งกระดูกของผู้ตายทั้งหมดหรือบางส่วนที่เกิดจากการฃาปนกิจผังลงในหลุมปลูกนั้นเพื่อส่งสิ่งที่เกิดมาจากธรรมชาติให้คืนสู่ธรรมชาติดั้งเดิม สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องเบญจขันธ์โดยเฉพาะเรื่องรูปขันธ์ที่เกิดจากธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อสลายแล้วก็กลับคืนสู่ธรรมชาติดั้งเดิม ซึ่งจะนำไปสู่คุณค่าต่อจิตใจของญาติพี่น้องของคนตาย ทั้งในแง่สอนกฎธรรมชาติให้ผู้ยังมีชีวิต เป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงผู้ตาย และเป็นการสร้างผืนป่าเพิ่มขึ้นและเป็นการแก้ปัญหาภาวะโลกร้อนอีกรูปแบบหนึ่ง แนวคิดนี้สอดคล้องกับผลการวิจัยของรุจิราภางามสระคู (2561, น. 252) ซึ่งระบุว่า พวงหรีดลักษณะนี้เป็นสิ่งที่ทรงคุณค่าทางความงามอย่างสมบูรณ์ที่สำคัญคือได้กระตุ้นจิตสำนึกด้านอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชน โดยอาจเรียกว่า “พวงหรีดรักษ์โลก” เพื่อแสดงสัญลักษณ์ว่าเป็นพวงหรีดทางเลือกใหม่ที่สร้างสรรค์และเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมอย่างแท้จริง การศึกษาพบว่าเคยมีกรณีที่ปฏิบัติสอดคล้องกับแนวคิดดังกล่าว ดังปรากฏในงานศพที่จังหวัดเลย โดยผู้ตายสังเสียดให้ขุดพวงหรีด แต่ขอให้ไว้ถ้ำด้วยต้นไม้แทนเพื่อจะได้นำไปปลูกป่าแทนคุณแผ่นดินสร้างความสมบูรณ์ให้ธรรมชาติ (ผู้จัดการออนไลน์, 2560, น. 1)

2. ปลูกต้นไม้ด้วยเถากระดูก: การกิจคืนร่างกายมนุษย์สู่ธรรมชาติ

โครงการปลูกต้นไม้ด้วยเถากระดูก การกิจคืนร่างกายมนุษย์สู่ธรรมชาติที่เปลี่ยนความรักปรารถนาดีต่อผู้ตายให้กลายเป็นป่า คือความคิดริเริ่มจากครูยศ เหล่าอัน ซึ่งต้องเผชิญกับความเชื่อต่อพิธีกรรมที่มีมาอย่างยาวนาน จนถึงความกลัวต่อวิญญาณผีสิง ทำให้แนวคิดของเขาถูกต่อต้านจากชาวบ้าน แต่ด้วยเจตนาและ

แนวคิดที่ต้องการเพิ่มพื้นที่สีเขียวให้ชุมชน ส่งเสริมให้คนปลูกและดูแลต้นไม้ ที่สำคัญคือช่วยลดปัญหาขยะมลพิษในแหล่งน้ำจากการลอยอังคาร จึงเริ่มลงมือทำเพื่อพิสูจน์ว่าแนวคิดของเขาไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดที่เป็นไปไม่ได้ จนในที่สุดเจ้าอธิจจำนวนมากมายถูกส่งมาจากทุกสารทิศเพื่อให้ครูยศนำไปปลูกต้นไม้โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่วัดป่าโรจธรรม จังหวัดขอนแก่น ด้วยแนวคิดที่ว่า ทุกชีวิตเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป แต่เราสามารถสร้างประโยชน์เป็นบุญกุศลให้โลกใบนี้ได้ แม้สิ้นชีวิตไปแล้ว ต้นไม้ที่เจริญงอกงามจากเถาถ่านอัฐิจะคงอยู่ต่อไปเพื่อผลิตออกซิเจน มอบความชุ่มชื้น และแผ่กิ่งก้านสาขาอย่างเมตตา เป็นที่พักพิงอาศัยแก่เพื่อนร่วมโลก และจากการที่ได้เฝ้าสังเกตการณ์ลอยอังคารลงแม่น้ำหรือมหาสมุทร ได้เกิดความคิดว่า เมื่อแก่นแท้ของการลอยอังคารคือการกลับคืนสู่ธรรมชาติผ่านสายน้ำ การกลับคืนสู่ธรรมชาติผ่านธาตุชนิดอื่นคือ ดิน ก็ถือว่าเป็นการเข้าถึงแก่นแท้ไม่ต่างกัน

จากแนวคิดนี้จึงทำให้เกิดโครงการปลูกต้นไม้ด้วยเถากระดูก การนำอัฐิเหล่านั้นไปผสมกับดินเป็นส่วนหนึ่งของการปลูกต้นไม้ คั้นร่างกายมนุษย์กลับคืนสู่แผ่นดิน คั้นชีวิตกลับสู่ธรรมชาติ จะเป็นบุญกุศลมากกว่ามาทิ้งหรือฝังไว้เฉย ๆ จากการที่วัดตามชนบทสมัยนั้นมีทั้งวัดที่มีเมรุเผาศพและวัดที่ไม่มีฌาปนสถาน จึงใช้เพียงกองพอนแบบโบราณ เมื่อเผาเสร็จก็จะมีเถาถ่านอัฐิหลงเหลืออยู่ในบริเวณ ครูยศไปเก็บเถากระดูกแถวเมรุบ้าง กองพอนบ้าง มาปลูกต้นไม้บนที่ดินสาธารณะรกร้างว่างเปล่าตามหมู่บ้าน โดยเฉพาะวัดและบริเวณรอบ ๆ อย่างป่าช้าเก่า ซึ่งมีพื้นที่ว่างสามารถปลูกต้นไม้ได้ โดยขออนุญาตเจ้าอาวาสวัดก่อนเข้าไปปลูกทุกครั้ง โดยเน้นพืชสมุนไพรและไม้ยืนต้น จากสิบเป็นร้อย เป็นพัน เป็นหมื่น เป็นแสนต้น จนชาวบ้านค่อย ๆ ชิมชับและเข้าใจจากผลลัพธ์ที่ทำ เห็นความร่มรื่น สัมผัสอากาศบริสุทธิ์ จากต้นไม้ที่ปลูกไว้ตามพื้นที่ว่างไม่ได้ใช้ประโยชน์ของชุมชน เริ่มให้ความเชื่อถือและเล่ากันปากต่อปาก จากบ้านสู่บ้านเพื่อนำอัฐิมาบริจาค บ้านไหนอยู่ใกล้ก็หอบมาให้ ส่วนคนอยู่ไกลก็ติดต่อทางจดหมาย ส่งอัฐิเป็นพัสดุไปรษณีย์มา แม้แต่กรณีแม่ผู้เป็นที่รักครูยศก็นำอัฐิของแม่มาผสมดินปลูกต้นไม้บนที่นาของตัวเอง พร้อมเขียนป้ายชื่อแม่ระบุวันเกิดวันตายปักไว้ข้าง ๆ ต้นไม้ที่งอกเงยขึ้นจากเถากระดูก ต้นไม้ของแม่โตวันโตคืนให้ร่มเงาลูกหลานในเวลาต่อมา” (มิ่งขวัญ รัตนคช, 2562, น. 5)

ในพิธีปลูกต้นไม้ด้วยเถาถ่านอัฐิจากผู้วายชนม์จะเริ่มต้นด้วยการทำพิธีกรรมทางศาสนาแบบเรียบง่ายคือการนิมนต์พระสงฆ์สวดมาติกาบังสุกุลเพื่อพิจารณาสังขาร ก่อนจะเข้าสู่พิธีปลูกต้นไม้ โดยขุดหลุมขนาดกว้าง 50 ลึก 50 เซนติเมตร ใส่ปุ๋ยคอก ปุ๋ยหมัก และจอกแหวนที่เก็บขึ้นมาจากแอ่งน้ำธรรมชาติ มารองกันหลุมเอาไว้ ไม่ใช่สารเคมีใด ๆ จากนั้นนำเถาถ่านอัฐิผู้วายชนม์ผสมเข้ากับวัตถุโบราณที่ใส่รองกันหลุมเหล่านั้น พร้อมอธิษฐานจิตแล้วลงมือปลูกด้วยกระบวนการปลูกต้นไม้ทั่วไป ญาติโยมและพระสงฆ์ร่วมไม่ร่วมมือกันเอากล้าไม้ลงหลุมที่จัดเตรียมเอาไว้ กลบดินให้แน่น เป็นอันเสร็จพิธี นอกจากนี้ยังมีการปักป้ายชื่อผู้ตายซึ่งเป็นที่มาของเถากระดูกนั้นไว้ตรงต้นไม้ที่ปลูกด้วยเถากระดูกเพื่อเป็นอนุสรณ์ด้วย (มิ่งขวัญ รัตนคช, 2562, น. 8)

ในมิติทางวิทยาศาสตร์ เถากระดูกประกอบไปด้วย ธาตุไนโตรเจน โปแทสเซียม ฟอสฟอรัส แคลเซียม แมกนีเซียม ซึ่งช่วยกระตุ้นให้ต้นไม้แตกรากได้ดี ช่วยเร่งการออกดอกผล นอกจากนี้ เถากระดูกมี

ความเป็นต่างเล็กน้อย ทำให้เมื่อผสมลงในดินที่เป็นกรดจะช่วยปรับปรุงคุณภาพของดิน ช่วงขวบปีแรกของการปลูก อาจจะต้องรดน้ำดูแลกล้าไม้ แต่เมื่อผ่านไป 5 ปีแรกไปแล้วต้นไม้จะดูแลโลกโดยผลิออกซิเจน ปรับสภาพอากาศ ดูแลระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และมนุษย์จะได้อาศัยพึ่งใบบุญของป่านี้ไปอีกชั่วลูกชั่วหลาน และตลอด 30 ปีที่ผ่านมา โครงการนี้ปลูกต้นไม้ด้วยเก้ากระดุกไปแล้ว 1,030,047 ต้น มีการลงทะเบียนใส่หมายเลขไว้อย่างเป็นระบบสามารถตรวจสอบได้ (มีงษ์ขวัญ รัตนคช, 2562, น. 12) จะเห็นได้ว่าการปลูกต้นไม้ด้วยเก้ากระดุก เมื่อพิจารณาในมุมมองของวิทยาศาสตร์ถือว่าเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมอย่างรอบด้าน ตามหลักพระพุทธศาสนา ถือว่าเป็นการกลับคืนธรรมชาติอย่างเป็นมิตรต่อธรรมชาติ เป็นประโยชน์และให้ร่มเงา ร่มเย็นต่อมนุษย์ ชุมชน สังคมตามหลักการสาธารณโภคีตา คือ การเอื้อประโยชน์ส่วนรวมอย่างรอบด้าน

บทสรุป

จากแนวคิดและเนื้อหาดังกล่าวข้างต้น อาจสรุปเป็นแนวคิด “ต้นไม้ประจำคนตาย : การอนุรักษ์ธรรมชาติเชิงพุทธบูรณาการเพื่อการพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน” ดังนี้

1. หลักการ : กฎธรรมชาติของชีวิตคือการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป สุดท้ายแล้วก็กลับคืนสู่ดินคือธรรมชาติอันเป็นที่มาของมนุษย์และมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ดังนั้น เมื่อร่างกายต้องกลับคืนสู่ธรรมชาติ ร่างกายหลังความตายควรมีประโยชน์ต่อชุมชน สังคม และโลกให้มากที่สุด สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องเบญจขันธ์โดยเฉพาะเรื่องรูปขันธ์ที่เกิดจากธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อสลายแล้วก็กลับคืนสู่ธรรมชาติดั้งเดิม เกิดประโยชน์สูงสุดต่อส่วนรวมตามหลัก “สาธารณโภคีตา” ซึ่งเป็นหนึ่งในหลักสารณียธรรม คือหลักการที่จะให้มนุษย์ระลึกถึงกันอยู่เสมอแม้ในวาระที่เสียชีวิตไปแล้ว โดยมีต้นไม้เป็นอนุสรณ์ประจำตัวบุคคลนั้นในฐานะอนุสาวรีย์ชีวิต

2. คุณค่า: 3 ประการ คือ 1) เป็น “ต้นไม้แห่งชีวิต” ให้ผู้ยังมีชีวิตอยู่ได้เรียนรู้กฎธรรมชาติผ่านต้นไม้ที่มีเกิด มีเจริญเติบโต และโค่นล้มตายไปในที่สุด 2) เป็นเครื่องอนุสรณ์ถึงผู้ตายและถือว่าเป็นตัวแทนของผู้ตายที่บุตรหลานญาติมิตรจะได้ระลึกถึง เพราะความเจริญเติบโตของต้นไม้มีส่วนประกอบคือสารอาหารที่ได้จากปุ๋ย คือเถาเถาและกระดุกของผู้ตายที่ฝังลงในหลุมปลูกตั้งแต่ต้น ต้นไม้นี้ อาจจะเป็นต้นไม้ประจำตระกูล พื้นที่บริเวณที่ปลูกนั้น อาจจะเป็นแปลงสภาพเป็นพื้นที่ปลูกต้นไม้ไว้ระลึกถึงผู้ตาย และเป็นป่าอนุสรณ์ของครอบครัวนั้น ๆ ในอนาคต 3) เป็นการสร้างผืนป่าเพิ่มขึ้นและเป็นการแก้ปัญหาภาวะโลกร้อนอีกรูปแบบหนึ่ง เพราะในปัจจุบัน ป่าถูกทำลายอย่างมาก การปลูกต้นไม้เป็นการทำให้ความตายกลายเป็นพื้นที่กำเนิดสิ่งใหม่คือต้นไม้และสิ่งแวดล้อมที่ดี มีความหมายต่อผู้ตายและมีคุณค่าต่อจิตใจของญาติผู้ตายด้วยในขณะเดียวกัน

3. วิธีการ: เปลี่ยนเครื่องเคารพศพคือพวงหรีดเป็นพวงหรีดต้นไม้ เพราะพวงหรีดต้นไม้มีประโยชน์นอกจากจะไม่ก่อกมลภาวะต่อสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังส่งเสริมคุณประโยชน์ต่อสิ่งแวดล้อม โดยพวงหรีดต้นไม้สามารถนำไปปลูกในเขตที่นา ที่ดิน ป่า หรือ พื้นที่สาธารณะโดยนำเถาเถาและกระดุกทั้งหมดหรือบางส่วนฝังลงในหลุมปลูก นำเก้ากระดุกไปผสมกับดินเป็นส่วนหนึ่งของการปลูกต้นไม้ คืนร่างกายมนุษย์กลับคืนสู่แผ่นดินคืนชีวิตกลับสู่ธรรมชาติ เป็นการบำเพ็ญกุศลให้แก่ผู้ตายในรูปแบบใหม่ที่ปรากฏผลเชิงประจักษ์ในระยะยาว ในกรณีที่น่าต้นไม้ไปปลูกในพื้นที่ส่วนตัว พื้นที่ดังกล่าวก็จะกลายเป็นสวนป่าอนุสรณ์ถึงบรรพชนของครอบครัว

ส่วนในกรณีที่น่าไปปลูกในพื้นที่สาธารณะหรือป่าช้าของชุมชน พื้นที่ดังกล่าวจะกลายเป็นพื้นที่ป่าชุมชนและเป็นอนุสรณ์สถานเพื่อรำลึกถึงบรรพชนของชุมชนนั้น ๆ ทั้งอาจจะติดป้ายชื่อ วันเกิดและวันตายของคนตายกำกับไว้ด้วย

การดำเนินการด้วยวิธีการดังกล่าวถือว่าการบูรณาการระหว่างแนวคิดพระพุทธศาสนากับแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อม นอกจากจะไม่ส่งผลร้ายต่อสิ่งแวดล้อมแล้วยังก่อให้เกิดผลดีอย่างต่อเนื่อง ถ้าคำนวณจากจำนวนคนตายหนึ่งคนต่อต้นไม้หนึ่งต้นถือว่าการคืนสู่ธรรมชาติและปลูกป่าคนต่อคน แต่ถ้าคนตายหนึ่งคนมีคนนำต้นไม้พวงหรีดมาเคารพมากกว่าหนึ่งต้น เช่น สิบต้นต่อหนึ่งคน ก็จะเพิ่มจำนวนต้นไม้ให้แก่โลกนี้อีกหลายเท่า ในระยะยาวถือว่า เป็นการอนุรักษ์และพัฒนาสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืนโดยปัจเจกบุคคลและชุมชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- กรมอนามัย. (2552). *คู่มือการจัดการอนามัยสิ่งแวดล้อมในวัด*. โรงพิมพ์ สามเจริญพาณิชย์ (กรุงเทพ) จำกัด.
- คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2543). *วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1. พิมพ์ครั้งที่ 10*. มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2548). *อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 7. มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ปีปีซีนิวส์. (2564). *โควิด-19 : ผู้คนหันมาใช้บริการทำศพแบบทางเลือกมากขึ้นในยุคโรคระบาด*.
<https://www.bbc.com/thai/international-56973694>
- ปีปีซีนิวส์. (2565). *บริการโปรยเถ้ากระดูกด้วยโดรน มิติใหม่ในธุรกิจงานศพ*.
<https://www.bbc.com/thai/international-63605729>
- ประนอม ปิยะสาธุกิจ. (2554). *วัดกับปัญหาสิ่งแวดล้อมและแนวทางการจัดการ*.
<http://reo06.mnre.go.th/newweb/>
- ผู้จัดการออนไลน์. (2560). *งานศพต้นแบบ! อดีต ผอ.กคน.เลยสั่งเสียก่อนตาย ขอต้นไม้เพื่อปลูกป่าแทนพวงหรีด*. <https://mgronline.com/local/detail/9600000071600>
- พระครูภัทรจิตตาภรณ์, วิเชียร นามการ, พระครูอัครศีลวิสุทธิ, สุทธิวิทย์ จันทร์ภิรมย์, และพระสุวิจักขณ์ กุลยศยังกูร. (2564). *ศึกษาประเพณี พิธีกรรมกับคติความเชื่องานฃาปนกิจศพในกระแสบริโภคนิยมของวัดหนองไม้ ตำบลโพธิ์กลาง อำเภอมะเมือง จังหวัดนครราชสีมา*. รายงานสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติครั้งที่ 7 “วิถีพุทธ วิถีชุมชน รากฐานชีวิตคนเชิงสังคมล้านนาในสังคมวิถีใหม่” วันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2564 ณ วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 963-973.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 9. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พีพีทีวีออนไลน์. (2565). *ห้ามลอยอังคารลงน้ำมูล เหตุกระทบสิ่งแวดล้อม*.
<https://www.pptvhd36.com/news/%E0%B8%AA%E0%B8%B1%E0%B8%87%E0%B8%84%E0%B8%A1/168527>
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2534). *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด 91 เล่ม*. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- มิ่งขวัญ รัตนคช. (2562). โครงการปลูกต้นไม้ด้วยเก้าอี้กระดูก ภารกิจคืนร่างกายมนุษย์สู่ธรรมชาติที่เปลี่ยนความรัก ปรารถนาดี ต่อผู้ตายให้กลายเป็นป่า. <https://readthecloud.co/yod-lauan/> (The Cloud: The Magazine on Cloud about Local Creative Culture and Better Living)
- รัชพล ศิริรัตน์พิริยะ. (2566). ความเชื่อ ประเพณี และวิถีปฏิบัติต่ออัฐิของพุทธศาสนิกชนไทย [ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์]. *วารสารพุทธนวัตกรรมการจัดการ*, 6(1), 140-153.
- รัตน์ะ ปัญญาภา. (2562). รูปแบบพวงหรีดเชิงสร้างสรรค์สำหรับงานศพชาวพุทธในชุมชนชนบท จังหวัดอุบลราชธานี. *ทองพูลทรัพย์การพิมพ์*.
- รุจิราภา งามสระคู. (2561). โครงการวิจัยเรื่องการพัฒนานต้นแบบพวงหรีดเพื่อสิ่งแวดล้อมโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน [ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์]. *วารสารวิจัยราชภัฏพระนคร สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 13(1), 252-266.
- วรากรณ์ สามโกเศศ. (2561). *อยู่ก็เป็นปัญหา ตายยิ่งเป็นภาระ*. <https://www.the101.world/green-burial-2/>
- วิชิตา คะแนนสิน และณัฐมน สุนทรมีเสถียร. (2564). งานศพวิถีใหม่ เมื่อเราเลือกได้ว่าตายแล้วจะไปที่ชอบที่ที่ชอบ. <https://becommon.co/culture/living-alternative-burial/#accept>
- ไอชิ จ่อวาลู. (2562). ต้นไม้มีสะดือ: การเกิดของเด็กประปาแกะเยื่อที่ช่วยรักษาป่าและต้นไม้ธรรมชาติซึ่งเกี่ยวข้องกับชาวประปาแกะเยื่อตั้งแต่เกิดจนตาย. <https://Readthecloud.Co/Umbilical-Cord-Trees/>
- Bernd Debusmann Jr. (n.d.). 'More and more people don't want a traditional burial'. <https://bbc.in/3xs9l81>
- Breyer, M. (2019) floating Ice Urn Makes for a Unique Eco-Friendly Memorial. <https://www.treehugger.com/floating-ice-urn-makes-uniquely-eco-friendly-memorial-4854050>
- Dartford, K. (2021). The first ever human composting centre opens this year. <https://www.euronews.com/green/2021/02/05/truly-becoming-one-with-nature-you-can-now-be-composted-when-you-die>
- Gunseli Yalcinkaya. (2019). Egg-shaped burial pod aims to “change our approach to death”. <https://www.dezeen.com/2019/03/31/capsula-mundi-egg-shaped-burial-pod/>

Pappas, S. (2011). After Death: 8 Burial Alternatives That Are Going Mainstream.

<https://www.livescience.com/15980-death-8-burial-alternatives.html>

Sini, R. (2019). Would you get buried in a mushroom suit like Luke Perry?.

<https://www.bbc.com/news/48140812>